

בעיית הפליטים – ההיבט הדמוגרפי

עתליה בן-מאיר

בעיית הפליטים: למעשה, חילופי-אוכלוסין

במחצית השנייה של שנות ה-40 נעקרו עשרות מיליוני אנשים מבתיהם וממולדתם והפכו לפליטים. להלן מספר דוגמאות: 2,388,000 מוסלמים היגרו מהודו לפקיסטן; 2,644,000 הינדים עזבו את פקיסטן ועברו להודו; 1,800,000 קוריאנים עברו מן הצפון אל הדרום; 13,500,000 גרמנים, על-פי מוצאם, עברו ממזרח אירופה למערב, לרבות 3,000,000 גרמנים-סודטים, אשר נקלטו כולם על ידי שתי הגרמניות. משנת 1949 ועד 1961 קלטה גרמניה המערבית יותר מ-3,500,000 פליטים מזרח-גרמניים.

בשנים אלו התקיימו במזרח התיכון שתי בעיות פליטים בעת ובעונה אחת. האחת – בעיית הפליטים הערבים, שזכתה לחשיפה נרחבת ביותר בתודעה הבינלאומית, והשנייה – בעיית הפליטים היהודים, שזכתה להתעלמות כמעט מוחלטת. תנועת המונים זו של פליטים באזורנו התרחשה בתקופה של מהומה רבתה בכל רחבי העולם.

גירוש היהודים מארצות ערב

בכחות רצופה של קהילות יהודיות התקיימה מאז גלויות אשור ובבל במאה ה-8 ובמאה ה-6 לפני הספירה, אלף שנים לפני הפלישה הערבית לארץ-ישראל ויותר מאלפיים וחמש-מאות שנים לפני הולדתן של מדינות ערב המודרניות. אימפריות קמו ונפלו: בבל, פרס, יוון, רומא, האימפריה המוסלמית והאימפריה העותמנית. דתות חדשות הגיעו לאזור ואף הן

נעלמו. במשך כל התהפוכות הטראומטיות האלה, היו היהודים מרכיב קבוע במזרח התיכון.

אין ספק, כי היהודים שחיו בארצות ערב היו ציוניים. תפילותיהם היו ספוגות בכיסופים לארץ-ישראל ולירושלים. מוטיב מרכזי בתפילות של השבת והחגים היהודיים היה הערצה לירושלים. מעולם לא ניתקו היהודים את קשריהם עם ישראל או עם אחיהם שישבו בה. עם זאת, הם המשיכו להתגורר בגולה וייסדו קהילות משגשגות בכל רחבי המזרח התיכון ובצפון אפריקה. למרות הדיכוי, הרדיפה ותקופות של המרת דת כפויה לא עזבו היהודים את ארצות מולדתם.

הדבר מעורר תמיהה: מדוע בכל זאת נמלטו היהודים מארצות ערב כשהם, ברוב המקרים, חסרי כל, בהשאירם את כל רכושם מאחור? משהו דחוף וטראומטי ביותר חייב היה לקרות על מנת לאלצם לנטוש אלפיים וחמש-מאות שנות היסטוריה.

מנקודת המבט של תחילת המילניום השלישי זוהי שאלה מסובכת, אולם ניתן להסבירה בנקל בקשר עם התקופה בה התרחשה יציאה המונית זו. יהודים החלו להימלט מארצות ערב משנת 1947. באותן שנים העולם היה עדיין מזועזע נוכח אימי השואה וממדיה. אותו עולם שאל: איך זה קרה שאותה גרמניה, שנשאה את כתר התרבות והמדע, השליכה מאחורי גווה אלף שנות ציביליזציה והשמדה שישה מיליון יהודים? מדוע, אפוא, הגיעו היהודים בארצות ערב למסקנה כי גם חייהם בסכנה?

ב-24 בנובמבר, 1947, הכריז הייכל פאשה, הנציג המצרי באו"ם, תוך ניסיון לאיים על נציגי האו"ם ולהניאם מתמיכה בחלוקה:

מיליון יהודים חיים בשלום במצרים [ובמדינות מוסלמיות אחרות] ונהנים מכל זכויות האזרחות. אין להם כל רצון להגר לפלסטין. עם זאת, אם תוקם מדינה יהודית, איש לא יוכל למנוע הפרות

ד"ר עתליה בן-מאיר לימדה באוניברסיטת נטאל, דרבן, אפריקה הדרומית. עב"מ פרסמה מאמרים על סוגיית היחס של המפלגה הלאומית (National Party) לשאלת האפרטהייד. זהו פרסומה הראשון בנתיב.

סעידי, ראש ממשלת עירק, הציע לגרש את היהודים בהזדמנויות שונות. בפברואר 1949 הוא העלה את הנושא בפני סאמיר אל ריפעי, ראש ממשלת ירדן. בשעת ועדת הפיוס של האו"ם ב-18 בפברואר 1949 הוא אמר: "עוד עתה היתה עירק מסוגלת להגן על 160,000 היהודים שלה, אבל אם לא ישתפרו התנאים ואם לא יפנינו היהודים עכשיו את רצונם הטוב במעשים ולא בדיבורים, עירק עלולה להיות חסרת אונים במניעת פעולה ספונטנית של העם". ב-8 במאי, 1949, דן סאמיר אל ריפעי באפשרות לחילופי אוכלוסין עם אדוארד קרוקר, שגריר ארה"ב בבגדד: "חילופים מרצון, על בסיס יחסי, של יהודי עירק וערבים פלשתינים"⁴.

קליטתם של פליטים יהודים מארצות ערב בישראל

הגדרה של פליט פלשתינאי על ידי UNRWA: מי שהתגורר בפלשתינה לפחות שנתיים לפני הסכסוך ב-1948, צריכה לחול גם על 800,000 יהודים, אשר נמלטו מארצות ערביות ומוסלמיות נוכח אלימות אנטי-ציונית בחסות המדינה. בנוסף, יש להחיל את ההגדרה גם על יהודי העיר העתיקה ומזרח העיר בירושלים, יישובי גוש עציון וצפון ירושלים ומקומות נוספים בארץ-ישראל, שנסוגו או התפנו במהלך מעשי האיבה בשנת 1948. למעשה, UNRWA התמקדה תמיד אך ורק במצבם של הפלשתינים. אף ארגון בינלאומי לא הוסיט סיוע כספי לקליטתם של יהודים שעלו לישראל מארצות ערב. טבלה 1 מציגה את התפלגות העלייה על-פי שנת עלייה וארץ מוצא. במונחים יחסיים היה זה גל עלייה חסר-תקדים. האוכלוסייה היהודית בישראל, שמנתה 650,000 נפש, הוכפלה בסוף שנת 1951.⁵

בין השנים 1948 ו-1986 הוצאו 10.88 מיליארד דולר (בערכים של 1986) על תובלה וקליטה ראשונית, דיור, יצירת מקומות עבודה, התיישבות כפרית והוצאות חינוך הכרוכים בקליטתם של יותר מ-580,000 עולים שהגיעו לישראל מארצות ערב. עובדה זו עומדת בניגוד חריף לסכומים הזעומים שתרמו הארצות המוסלמיות, במשך השנים, לסיוע לפליטים הפלשתינים.⁶

טבלה 1 העלייה היהודית לישראל מארצות ערב, 1948-1971

סה"כ	1965-71	1961-64	1955-60	1952-54	1948-51	
577,012	49,849	118,044	118,713	30,709	259,697	סה"כ מכל הארצות
9,975	2,945	1,401	2,102	614	2,913	סוריה ולבנון
128,510	1,609	541	1,055	1,934	123,371	עירק
50,523	334	704	303	867	48,315	תימן – עדן
254,715	30,153	100,354	79,869	16,076	28,263	מרוקו
20,100	3,177	9,680	2,989	444	3,810	אלג'יר
48,428	7,753	3,813	17,506	5,973	13,293	טוניס
35,517	2,148	318	435	1,644	30,972	לוב
29,244	1,730	1,233	14,364	3,157	8,760	מצרים – סודן

סדר. מהומות שתפרוצנה בפלסטין, תתפשטנה בכל מדינות ערב והן עלולות להוביל למלחמה בין שני הגזעים. ארגון האומות המאוחדות אינו יכול להתעלם מן העובדה, כי הפתרון המוצע עלול לסכן מיליון יהודים החיים בארצות המוסלמיות. חלוקת פלסטין עלולה ליצור, בארצות אלה, אנטישמיות שתהיה קשה יותר לעקירה מאשר האנטישמיות אותה ניסו מדינות הברית להכחיד בגרמניה. אם יחליט האו"ם בזכות חלוקת פלסטין, הוא עלול לשאת באחריות להפרות סדר חמורות ביותר ולטבח של יהודים במספר רב.¹

שלושה ימים לאחר מכן, ב-28 בנובמבר 1947, מעל דוכן הנואמים של העצרת הכללית, השמיע פאדל אל-ג'אמיל, שר החוץ העירקי דאז, איומים כלפי יהודי עירק: "כולנו מודעים לכך שלעמים קרובות זעם ההמונים חזק יותר מן המשטרה". והוסיף: "ארה"ב, אשר לא היתה מסוגלת לדכא התפרצויות של רגשות גזעניים, כגון מעשי לינץ', תבין כי עם כל הרצון שבעולם, הממשלות במזרח התיכון אינן מסוגלות להשתלט על המוסלמים הזועמים".² הכרזות אלה לא נאמרו בחלל ריק. רדיפת האוכלוסייה היהודית קדמה להחלטת האו"ם על חלוקת פלשתינה ב-29 בנובמבר 1947. עליית קרנה של הציונות בחברה היהודית הובילה לרדיפה שיטתית וזדונית יותר של יהודים היושבים בארצות ערב. במשך מלחמת העולם השנייה ולאחריה הידרדר מצבם הפיזי והפוליטי של היהודים באורח דרמטי. בנובמבר 1945 סחף גל של פרעות את ארצות ערב. מאות יהודים נהרגו, רכושם נבזז ובתני-כנסת הושחתו.³

על רקע האנטישמיות הרשמית נראה כי לא היו אלה מקרים מבודדים, בדומה לפגיעות האקראיות ביהודים במשך כ-1300 שנים של שלטון מוסלמי. היהודים החלו לפחד ממאמץ מתואם של ארצות ערב להשמדת האוכלוסייה היהודית. ככל שנתרבו ונפוצו מאסרים, החרמות, חוקים אנטי-יהודיים וגזירות כלכליות כך גברו חששותיהם של היהודים.

ב-1947 החלה ממשלת עירק לזיזם חקיקה אנטי-יהודית, שהגיעה לשיאה בשלילת זכות הבחירה מיהודי עירק ב-1951. כתגובה לכך, למעלה מ-100,000 יהודים מעירק הגיעו לישראל מחוסרי-כל. ישנה עדות מתועדת, שנורי

¹ United Nations, Official Records of the Second Session of the General Assembly, Ad Hoc Committee on the Palestinian Question, Summary Records of Meetings, September 25 to November 25, 1947 Lake Success, New York, p. 185. Yaakov Meron, The Expulsion of Jews from Arab Countries: the Palestinians Attitude Towards and Their Claims. The Forgotten Millions, Edited by Malka Shulewitz, p. 84.

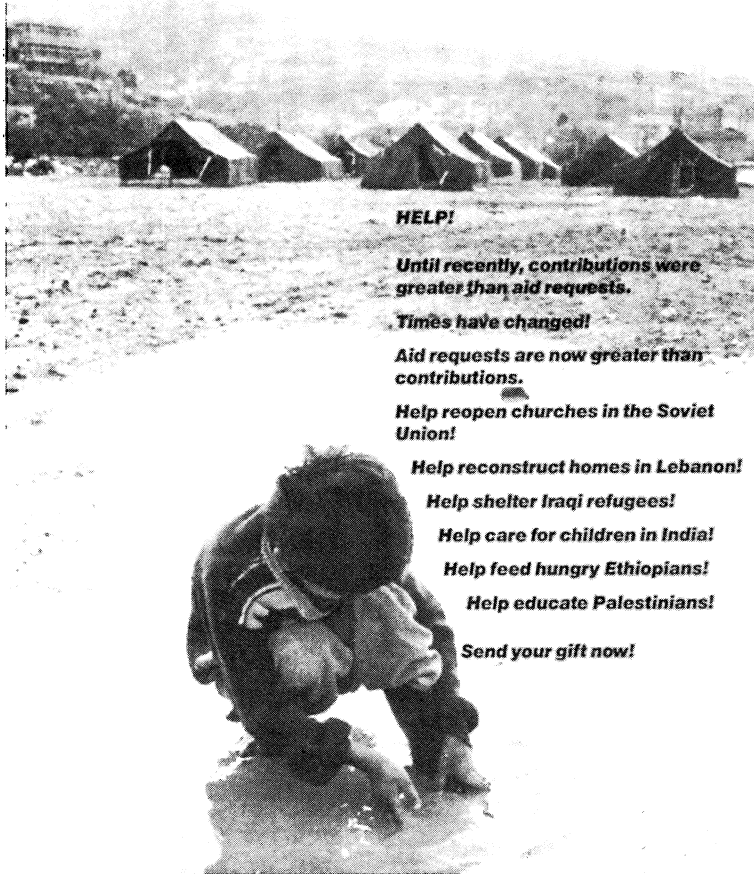
² The New York Times, 25 November 1947.

³ לתיאור מקיף יותר של החקיקה האנטישמית והנוק בחיים וברכוש שנגרם ליהודים בארצות ערב ראה: מוריס מ. רומאני, עניינם של היהודים מארצות ערב: נושא שנוא, הארגון העולמי של יהודים מארצות ערב (WOJAC) תל-אביב, ישראל, 1983, עמ' 29-36.

⁴ Yaakov Meron, "The Expulsion of Jews from Arab Countries: The Palestinians Attitude Towards it and Their Claims," The Forgotten Millions, Edited by Malka Shulewitz, Cassel, N.Y. 1999, pp. 88-89.

⁵ יהודה דומינגו, יהודים בארצות ערב, WOJAC, 1993.

⁶ משרד ראש הממשלה, מסמכי רקע: נושא הפליטים.

מחנה פליטים. ניצול הסבל האנושי על ידי החזקת פליטים במחנות במהלך חמישים שנים, רק על מנת שימשו בבוא העת בשר תותחים נגד ישראל, שייך מן הסתם למעשי הפשע הבזויים ביותר בהיסטוריה. אולם, זאת על-פי תפיסה מערבית. בעיני הערבים, העובדה שהפליטים השלימו עם חיי דלות ועוני, בציפייה ליום הנקם, היא עדות לגדלות נפש ונכונות להקרבה.

כ-950,000 ערבים נענו להוראה זו ועזבו את האזור; כ-150,000 מהם נשארו והפכו לאזרחי מדינת ישראל. לא היתה תכנית-אב להגלות את הערבים. אדרבא, קיומה של אוכלוסייה ערבית נכלל בעקביות בתכנית האב של בן-גוריון עבור מדינת ישראל. בהשקפת עולמו של בן-גוריון היה די מקום ליהודים ולערבים. כוחה של ישראל יתבסס על הבנה הדדית בין היהודים והערבים, אך גם על עלייה המונית: "נקודת המוצא לפתרון סוגיית הערבים במדינה היהודית הנה, לדעתו, הצורך להכשיר את הקרקע להסכם ערבי-יהודי"⁸. כתוצאה מכך התאמצו גופי השלטון היהודים לשכנע את הערבים הפלשתינים להישאר ולא להקשיב לקריאתה של ההנהגה הערבית. לדוגמה: העצרת של יהודי פלשתינה פרסמה קריאה זו ב-2 בנובמבר 1947⁹.

⁷ ראה נתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה בשנים 1951-2.

⁸ מצוטט אצל: Efraim Karsh, "Falsifying the Record: Benny Morris, David Ben-Gurion and the 'Transfer' Idea, Israel Affairs, Vol. 4 No. 2, Winter, 1997 pp. 47-71.

⁹ Middle Eastern Studies, January 1986.

תהליך ההסתגלות היה קשה ומלא בעיות. אחד השינויים החשובים ביותר שנכפו על העולים החדשים היה בתחום התעסוקה והמקצוע. המעבר לישראל היה כרוך במעבר לתחומי תעסוקה אחרים, וכתוצאה מכך התחולל משבר שחלק מן העולים טרם התאושש ממנו. ישראל יכולה היתה לטפל בצרכים הפיזיים של הפליטים, אך לא במאמץ ובמתח הכרוכים בשינוי ההתמצאות שלהם. העולם המוכר להם אבד לבלי שוב, והשוני החריף בין המבנה הכלכלי בישראל לבין המבנה שהיה מוכר להם הקשה על תהליך ההסתגלות. מאזרחים גאים נקלעו העולים למצב של נחיתות, אבטלה וחיים בשולי החברה הישראלית.

אכן, לא הכיסופים לציון הניעו את היהודים מארצות ערב להיקלע למצב עגום זה. לא מדינת ישראל היא שהכריחה אותם לנטוש את נכסיהם ולבחור באי-ודאות ובאי-יציבות. העוינות, האלימות והפחד מפני התגברותן כפו עליהם את החלטה. הציונות רק הורתה את הדרך.

גם לגבי ישראל היתה קליטתם של הפליטים היהודים מארצות ערב רצופת מתחים ואתגרים. המארג החברתי, התרבותי והכלכלי של המדינה עמד לעתים על סף קריסה, בשל שינויים מרחיקי לכת במבנה הדמוגרפי. אולם הבלתי-אפשרי הושג. יותר מ-50 שנה חלפו מאז, ולמרות שעדיין נותרו כמה בעיות בלתי פתורות, בסיכומו של דבר השתלבו הפליטים בחברה הישראלית והוכיחו כי התווית "פליטי" אינה מתייחסת אליהם.

הזכויות הלגיטימיות של היהודים מארצות ערב

ושא הזכויות הלגיטימיות של הפליטים היהודים מארצות ערב הועלה במהלך המשא ומתן לשלום עם מצרים. נייר העמדה שנחתם בין ארה"ב לבין ישראל ב-5 באוקטובר, 1977, קבע כי פתרון בעיית הפליטים הערבים ובעיית הפליטים היהודים יהיה בהתאם לקווים מנחים ומוסכמים החדשים. הנשיא ביל קרטנר נתן לכך ביטוי במסיבת העיתונאים שהתקיימה ב-27 באוקטובר, 1977, באומרו: "יובכן, לפלשתינים יש זכויות, כמובן שיש גם פליטים יהודים ולהם אותן זכויות כמו לאחרים".

בסופו של דבר, סעיף 8 של הסכם המסגרת לשלום, אשר נחתם בקמפ-דווייד ב-17 בספטמבר, 1978, הכיר בזכויותיהם של הפליטים היהודים וקבע במפורש, כי "הצדדים מסכימים להקים ועדת תביעות ליישוב הדדי של כל התביעות הכספיות".

הפליט הפלשתיני ככלי-משחק

מקורות לבעיית הפליטים הפלשתינים נעוצים בסירובן של מדינות ערב לקבל את תכנית החלוקה של האו"ם ב-1947, והחלטתן לצאת למלחמה נגד המדינה היהודית שזה עתה נולדה. עוד לפני פרוץ הקרבות ובמהלך המלחמה קראו מדינות ערב לערבים הפלשתינים לעזוב את הארץ, באופן זמני, כדי לפנות מקום לצבאות הפולשים ולחזור עם הצבאות הערבים המנצחים.

